

A. JAKULIS

LIETUVIŲ KALBOS BŪSIMOJO LAIKO FORMANTŲ RAIDĀ

§ 1. Lietuvių kalbos būsimajo laiko formos savo daryba ir įvairavimu tarmėse gerokai skiriasi nuo kitų tiesioginės nuosakos laikų formų. Daugiausia kalbininkų dėmesio susilaukė būsimajo laiko 3 asmens formos, kurios visose tarmėse baigiasi *-s*, ir daugiskaitos bei dviskaitos formos, kurios vienos tarmėse turi formantą *-s*, kitose – *-si*. Yra pareikšta įvairių nuomonių apie šių formų kilmę ir tarpusavio santykius. Galima išskirti du ryškesnius požiūrius. Vieni kalbininkai mano, kad visos būsimajo laiko daugiskaitos, dviskaitos ir 3 asmens formos yra atsiradusios iš vieningo asmenavimo su formantu *-si*: *bū-si-me* (<*-*mē*), *bū-si-te* (<*-*tē*), *bū-si-va* (<*-*vā*), *bū-si-ta* (<*-*tā*), **būsi*. Formantas *-s* esąs vėlesnės kilmės ir atsiradęs todėl, kad 3 asmens formose nukritęs *-i* (plg. **būsi* > *bus*). Vėliau šių trumpų 3 asmens formų pagrindu naujai susiformavusios daugiskaitos ir dviskaitos formos su *-s*¹.

Populiariesnė yra antroji nuomonė, būtent ta, kad 3 asmens formos su *-s* negali būti atsiradusios iš formų su *-si*; nors daugiskaitos ir dviskaitos formų su *-si* ir su *-s* tarpusavio santykiai iki galo nėra išaiškinami, bet į visą būsimajo laiko sistemą žiūrima kaip į dviejų senų asmenavimo tipų mišinį².

Abiejų požiūrių autoriai ir šalininkai pripažįsta, kad lietuvių kalbos būsimajo laiko formos su formantu *-si* yra seno indoeuropiečių būsimajo laiko tęsinys, ir bando jas identifikuoti su s.i. *dā-syā-mi* tipo formomis.

Pastaraisiais metais pagrįstai manoma, kad būsimajo laiko formų susidarymo negalima nukelti į praindoeuropietiškąją senovę, ir argumentuotai įrodyta, kad

¹ Žr., pvz., A. Bezenberger, Studien über die Sprache des preussischen Enchiridions, KZ XLI (1907) 126; A. Bezenberger, Das litauische futurum, BB XXVI (1901), 169–183; B. K. Поржезинский, Къ истори формъ спряженія въ балтійскихъ языкахъ, Москва, 1901, 159; V. Pisani, Zur Endung der III. Pers. Futuri im Lit., IF XLIX (1931) 127–132.

² Žr., pvz., E. Berneker, (rec.) Poržezinskij, Zur Geschichte der Conjugationsformen in der baltischen Sprache, AfslPh XXV (1903) 480 t.; K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, II (3), Strassburg, 1916, 389, 407, 794; J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, § 677; J. Endzelynas, Baltų kalbų garsai ir formos, Vilnius, 1957, § 386; Chr. Stang, Das slavische und baltische Verbum, Oslo, 1942, 202–204.

dā-syā-mi tipo formos yra indų-iranėnų kalbų naujadaras³. Tai leidžia abstrahuotis nuo kitų indoeuropiečių kalbų būsimojo laiko ir lietuvių kalbos šio laiko formų kilmę nagrinėti, remiantis visų pirma lietuvių kalbos medžiaga ir taikant vidinės rekonstrukcijos metodus.

I

§ 2. Bene svarbiausias klausimas, kurio neišsprendus, negalima nagrinėti skirtingų būsimojo laiko tipų darybos, yra tas, ar turėjo lietuvių kalbos būs. l. 3 a. formos po formanto *-s-* dar balsį *-i*. Jis susideda iš dviejų dalių: a) ar šiandien vartojamos formos tipo *bus*, *eis* gali būti atsiradusios iš 3 a. formų tipo **būsi*, **eisi*; b) ar yra duomenų, verčiančių manyti, kad 3 a. formos su *-si* kada nors buvo vartojamos visame lietuvių kalbos plote.

Į pirmąjį klausimą galima atsakyti tik neigiamai. Jeigu tartume, kad būsimojo laiko 3 a. su *-s* atsirado išnykus *-i*, jokių būdu negalėtume paaiškinti, kodėl tas *-i* turėjo išnykti. Šį išnykimą nebent galima būtų paaiškinti tuo, kad, sutrumpėjus akūtinėms galūnėms, daugelis būs. l. vns. 2 a. (*būsi* < **būsie*) ir 3 a. formų sutapo, ir jų diferenciacijos sumetimais šalia vns. 2 a. su *-si* imta vartoti 3 a. formos be *-i* (*bus*, *gaus*)⁴; esamojo laiko *i*-kamieno 3 a. *-i* (*tyli*) išlikę šalia tokių pat vns. 2 a. formų (*tyli*) todėl, kad jos dažniau skyrėsi kirčio vieta (*turi* : *tūri*, bet *turėsi* : *turės*). Toks spėjimas būtų visiškai nepagrįstas, nes ir šiandien didelėje lietuvių kalbos tarmių dalyje (į rytus nuo Papilio, Vabalninko, Raguvėlės, Krekenavos, Jonavos, Kaišiadorių, Jiezno, Simno, Lazdijų), kur tvirtagalės ir trumposios (sąlyginio kirčio atitraukimo zonoje tik trumposios) šaknies veiksmažodžių būs. l. vns. formos kirčiuojamos galūnėje, daugelio labai dažnai vartojamų veiksmažodžių būs. l. vns. 2 a. formos (*eisi*, *neši*, *rasi*, *veši*) skirtusi nuo tariamųjų 3 a. formų su *-si*. Antra vertus, nėra jokio pagrindo manyti, kad 3 a. formos galinio *-i* išnykimo priežastis būtų vns. 2 a. ir 3 a. formų sutapimas, ypač turint galvoje, kad 3 a. formos su *-s* vartojamos visose lietuvių tarmėse.

Vienintelis dalykas, kuris galėtų kelti šiokių tokių abejonių, yra tai, kad tvirtapradžių skiemenų, atsidūrusių 3 a. formose žodžio gale, pakitimai neatitinka bendrųjų lie. k. žodžio galo dėsnių⁵. Laikydami 3 a. formas su *-s* senomis, turėtume laukti, kad tokie skiemenys dviskiemenėse ir daugiaskiemenėse formose sutrumpėtų,

³ Žr. W. Porzig, Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets, Heidelberg 1954, 86–88; W. P. Schmid, Lit. *kláusti* <fragen> und das altind. Futurum, IF LXVII (1962) 1–15; W. F. Schmidt, Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum, Wiesbaden 1963, 33–59.

⁴ Plg. A. Bezzenberger, Studien über die Sprache des preussischen Enchiridions, KZ XLI (1907) 126.

⁵ Plg. V. Pisani, Zur Endung der III. Pers. Futuri im Lit., IF XLIX (1931) 127.

o vienskiemenėse – pakeistų priegaidę. Lietuvių kalbos tarmėse yra kiek kitaip. Didžiausioje žemaičių tarmių dalyje išlieka visi tvirtapradžiai skiemenys būs. 1. 3 asmenyje, o paauskštaitės žemaičių ir pažemaitės aukštaičių bei dalyje buv. Rytų Prūsijos lietuvių tarmių sutrumpėjusi tik veiksmazodžio *būti* 3 asmens forma (*būs*, bet *lys* ‘lyti’, *ardys*, *džiūs* ‘džiūti’); vakarų aukštaičių tarmėse *y*, *ū* trumpinami vienskiemenėse 3 a. formose (*būs*, *gīs* ‘gyti’, *lis*, ‘lyti’, *džiūs*, bet *varỹs*), o visose kitose aukštaičių tarmėse – ir dviskiemenėse bei daugiaskiemenėse 3 a. formose (*varis*, *sakis*, *rašis*)⁶. Dūkšto, Ignalinos, Švenčionėlių apylinkėse ir į rytus nuo jų esančiose tarmėse trumpinami ne tik *y*, *ū*, bet ir *ė* (*é*), *ó* (*á*) visų būs. 1. 3 a. formų galiniame (arba vieninteliame) skiemenyje (*stàs* ‘stoti’, *sès* ‘sėti’, *kalbès* ‘kalbėti’).

Tais atvejais, kai ilgieji tvirtapradžiai skiemenys 3 a. lytyse išlieka ilgi, ne visose tarmėse jie turi vienodą priegaidę: tvirtapradę arba ją atitinkančią laužtinę priegaidę turi žemaičių ir dalies buv. Rytų Prūsijos lietuvių tarmių būs 1. 3 a. formos (*bárs*, *skaitīs*, arba *bârs*, *skaitĩs*), o kitose tarmėse – tvirtagalę (*bařs*, *skaitĩs*) arba kitą kurią priegaidę, atitinkančią literatūrinės kalbos tvirtagalę, pvz., kupiškėnų *aũks* (= *aũgs*), *galã.s* (= *galẽs*).

Pateikti faktai neleidžia manyti, kad būs. 1. 3 asmenyje kada nors buvo *-i*; greičiau atvirkščiai – tai, kad daugelyje tarmių tvirtapradžiai ilgieji skiemenys sutrumpėja arba pakeičia priegaidę, rodo šių formų senumą. Tai, kad 3 a. formų nėra ištiesai paveikęs akūtinių galūnių trumpėjimo dėsnis, visiškai suprantama: trumpėti čia turėjo ne galūnė, o balsis arba dvibalsis, kuris yra ir kitose būs. 1. formose; šitokiomis sąlygomis didesnis ar mažesnis kitų asmenų formų sisteminis poveikis yra beveik neišvengiamas. Tik kitų formų sistemos įtaka galima paaiškinti tai, kad Mūšos upyno tarmėse, kuriose trumpinami visi ilgieji balsiai, balsiai *o* ir *é* būsimąjo laiko 3 asmenyje lieka ilgi. Taip reikia aiškinti tvirtapradę arba laužtinę priegaidę vakarinių tarmių būs. 1. 3 a. lytyse. Beje, pastarosiose tarmėse analogija greičiausiai padėjo ne išlaikyti seną priegaidę, o atstatyti ją vietoj tvirtagalės⁷. Tai galima suprasti šitaip: kol būs. 1. 3 asmens formos skyrėsi nuo kitų laikų 3 asmens formų tuo, kad baigėsi priebalsiu, jos galėjo kisti ta pačia kryptimi kaip ir rytinėse Lietuvos tarmėse, bet, išnykus trumpiesiems kamiengalio balsiams es. 1. 3 a. lytyse ir susidarius sistemai *gáunu*, *gáuni*, *gáun*, šalia *gáusiu*, *gáusi* galėjo būti vėl atkurta 3 a. forma *gáus*; taip galėjo būti atstatyti ir senieji ilgumai, nes kitaip sunku būtų paaiškinti formą *būs* (arba *būs̄s*), kuri retkarčiais pasitaiko Pagramančio tarmėje šalia įprastinės *būs̄s*⁸.

⁶ Kai kuriose šiaurinėse rytų Lietuvos tarmėse pasakoma ir *pūs* ‘pūsti’, *kūs* ‘kąsti’, *grĩš* ‘grįžti’, bet tokios lytys yra, be abejo, atsiradusios pagal formų *lis*, *būs* ir t.t. modelį, nes ir kitų asmenų formose ilgųjų balsių priegaidžių skirtumas šiose tarmėse išnykęs.

⁷ Apie tai žr. A. Bezenberger, Zur litauischen dialektforschung, BB IX (1885) 268–273, A. Bezenberger, Zur litauischen accentuation, BB X (1886) 202.

⁸ Žr. P. Jonikas, Pagramančio tarmė, Kaunas, 1939, 67.

Reikia manyti, kad yra veikę ir daugiau faktorių, nulėmusių didelį 3 a. formų įvairavimą. Pavyzdžiui, tai, kad forma *būs* vartojama net tose tarmėse, kur visi ilgieji balsiai išlieka ilgi ir 3 asmenyje, tikriausiai yra nulėmęs dažnas šios formos vartojimas tokiose sintaksinėse pozicijose, kuriose jis atsiduria enklitinėje padėtyje⁹ (pavyzdžiui, kad ir sudurtinėse laikų formose).

Tai, kad *bus*, *eis* tipo formos negali būti atsiradusios iš **būsi*, **eisi*, verčia labai abejoti, ar apskritai kada nors buvo 3 a. formos su *-si*, nors tokios galimybės visiškai nepaneigia. Laikantis tos nuomonės, kad lietuvių kalbos *būs*. 1. sistemoje yra sutapę du senesni asmenavimo tipai, reikėtų manyti, kad turėjo egzistuoti ir dvejopos 3 a. formos¹⁰; vėliau formos su *-si* galėjo būti išstumtos trumpesniųjų formų.

Kaip argumentai, kad lietuvių kalboje turėjo būti formos su *-i*, pateikiami (arba galėtų būti pateikiami) šie faktai:

- a) sangražinių veiksmažodžių *būs*. 1. 3 a. formose prieš sangražos dalelytę yra *-i*;
- b) *-i-* po formanto *-s-* vartojamas kai kuriose senųjų lietuvių kalbos paminklų 3 a. formose su įvairiomis postpozicijomis;
- c) senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose randama viena kita 3 a. forma su *-si*;
- d) kai kuriose tarmėse pasitaiko *būs*. 1. 3 a. formų su minkštu *-š*.

§ 3. Sangražinėse būsimąjo laiko 3 asmens formose tarp formanto *-s-* ir sangražos dalelytės yra balsis. Didžiausioje tarmių dalyje tas balsis yra *-i-*; kai kuriose tarmėse (žemaičių) vartojamos sangražinės formos *suksias*, *juoksias* arba *suksas*, *juoksas* (Mataičiai), tačiau tos pačios tarmės turi ir analogiškas esamojo laiko *i*-kameninių sangražines formas. Kadangi pasitaikančias tarmėse 3 a. formas su *-seis* arba *-sies* irgi reikia laikyti naujadarais, tai argumentu, kad *būs*. 1. 3 a. po *-s* buvo *-i*, gali būti tik *suksis* tipo sangražinės formos. Iš tikrųjų **suksi +s(i)* turėjo duoti *suksis(i)*, tačiau kaipgi kitaip ir galėjo būti suformuotos sangražinės lytys? Juk **suksi* (<*suks +si*) vargu ar galėjo būti suvokiama kaip sangražinė 3 a. lytis (plg. 3 a. *turi*) dėl to, kad sangražinės formos rodiklis buvo morfema *-si* arba *-s*. Charakterizuoti šią formą kaip sangražinę galima tik vienu būdu – dar kartą pridėti sangražos dalelę. Šitai susidariusių sangražinių formų lietuvių kalboje yra nemaža, pvz., *sukdamasis*, *prausdamasis*, *juokiąsis*, *juokęsis* (plg. sen. raštų formas *be -s*) arba dar kai kurių tarmių *vadinasis* ir t.t.

Beje, reikia pridurti, kad šiandien visose tarmėse vartojamos sangražinės 3 a. lytys baigiasi *-s*, nors pasitaiko tarmių, kuriose vartojamos *mylisi* tipo sangražinės esamojo laiko 3 a. lytys. Matyt, būsimąjo laiko sangražinės formos *prausisi* trum-

⁹ Plg. J. Endzelin, Zur baltischen Deklination der 'ablautenden' (*i*)*io*-Stämme, KZ L (1922) 18.

¹⁰ Kad formos su *-si* turėjo egzistuoti, pripažįsta (ar bent neneigia) ir tie kalbininkai, kurie įrodinėja, kad 3 a. formos su *-s* negali būti praradusios *-i*.

pėjimas buvo spartesnis, kadangi paprastųjų veiksmazodžių būs. laiko 3 a. forma visada vienu skiemeniu trumpesnė už kitų asmenų formas. Sangražinės būs. 1. 3 a. formos su balsiu po sangražos dalelytės -s yra vartotos kai kuriose tarmėse: *suksiese* tipo formos buvo vartojamos lietuvių žvejų tarmėje¹¹, formos su *-sisi* arba *-sise* beveik ištiesai vartojamos Vilento raštuose, pvz.; *dabo fi fi* EEp 222₂₁, *dzauk fi fi* EEp 76₆, *rupi fi fe* EEp 120₆; viena kita tokia forma pasitaiko Bretkūno 'Postilėje' (*sto fi fi* I 15₁₄, *džaug fi fi* II 69₁₂), Morkūno 'Postilėje' (*kiel fi fi* 102b), 1653 m. 'Knygoje Nobažnystės' (*sto fi fi* 180₁₃, *ápreyk fzi si fi* 125₇), 1653 m. 'Sumoje' (*sto fi fi* 123₅); kiek daugiau jų 1600 m. leidinyje 'Margarita Teologica' (*kel fi fsi* 240b₁₉, 244a₂, 244a₁₆, 249a₁₀, *pa fi beik fi fsi* 35a₂₂, *pa fi beig fi fsi* 98a₂₀) ir Slavočinskio giesmyne (*sto fi fe* I 30₂, *prikiel fi fe* I 133₆, *regie fi fe* I 133₇).

Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose pasitaiko būsimojo laiko 3 asmens formų su postpozicinėmis dalelytėmis, prieš kurias po -s yra -i-: *duo fit* 'duos tau' MP 80b₅, *degin fit* 'degin tau' SG II 118₆, *gierb fim* 'gerbs mane' SG I 21₄, *bû figu* 'argi bus' DP 181₉, *bû fig* DP 375₁₁, *nore fig* KN 230₂. Šitokias formas, be abejo, reikia aiškinti kaip sudarytas pagal sangražinių formų modelį: kaip šalia *mylis(i)* buvo *mylit* 'myli tave', *myligu* 'ar myli', taip šalia *suksis* galėjo atsirasti *duosit*, *bû-sigu*: tai ypač įtikėtina todėl, kad tokios formos yra labai retos, o ir formos be -i-, matyt, buvo vartojamos, plg. *bu fgu* BP I 18₃.

Norint įrodyti, kad būsimojo laiko 3 asmuo turėjo galūnę -i, remiamasi ke liomis senųjų raštų formomis, kuriose ta -i, esą, išlikusi. Tokių formų lingvistinėje literatūroje nurodomos trys, tačiau viena iš jų – *neminsi*, fiksuota Volfebiutelio Postilėje, yra fikcija, kadangi čia neteisingai perskaitytas žodis *nemirsi* (būs. 1. vns. 2 a.)¹². Kitos dvi pateikiamos iš Morkūno 'Postilės'¹³:

práži fi 51b₃₂ (*Kur say turi páduk fi bágoti sto se sawo | nupuls | o tey fus wi fad káip žálias lápás praži fi.*),

žino fi 58a₄₄ (...*ifzwi fk kuo tás žmogus ira: Nes ir netiktay kitáip | tiktáy káip fze fzelis, to šwieta | kur sáy podraugiey fu saule pereit | o káip medis futriuneieš | kur sáy ney pats žino fi | kádá bus nuog' weio ifzwer ftas*).

Prie šių galima būtų pridėti dar keletą 'įtartinų' atvejų:

bijo fi Vln EEp 24₁₁ (*Kurs bijo fi Diewa | ta f sai gier daris | o kurs teisibe laikis | ta f sai atras ne...*);

rodi fi KN 20₈ (...*Pripyłs mań Pons kubká došnioms girdikłomis: Miela fzir di ste man rodi fi biednamuy | Czonay ant šio swieto wi sam mano amziuy*).

Kaip matyti, *žino fi* ir *bijo fi* beveik neabejotinai yra es. 1. 3 a. sangražinės formos, *rodi fi* gali būti ir būs. 1. vns. 2 a. forma, *práži fi* gali būti ir korektūros klaida

¹¹ Žr. J. Gerullis ir Chr. Stangas, Lietuvių žvejų tarmė Prūsijoje, Kaunas, 1933, 48, 51.

¹² Žr. Fr. Specht, Litauische Miscellen, StB III (1933), 93.

¹³ Žr. Fr. Specht, Zu den altpreußischen Verbalformen auf -ai, -ei, -sai, -sei, KZ LV (1928) 183.

(vietoj visiškai tinkančios es. 1. 3 a. formos *pražyst*). Pagaliau, galėjo pasitaikyti viena kita paties autoriaus sukurta arba iš tarmių patekusi naujai sudaryta pagal kitų laikų 3 a. modelį forma su *-i*.

Patikimų būsimąjo laiko 3 asmens formų su minkštu *-š* (*bùš*, *βèš*) žinoma tik iš Pagramančio tarmės¹⁴. Minkštas *-š* čia, tikriausiai atsiradęs, pagal esamojo laiko 3 asmens formų modelį, kurios kartais pasakomos su minkštu galo priebalsiu (*myl*)¹⁵. Ypač nesunkiai forma su minkštuoju *-š* galėjo rasti todėl, kad visų kitų būsimąjo laiko asmenų formų kamienas baigiasi minkštuoju *-š*. Kad šis *-š* būtų minkštas iš seno, negali būti nė kalbos – tokiu atveju *-š* turėtų turėti ne *bùš*, o forma su ilguoju balsiu (*būs*), kuri šioje tarmėje yra dažniausiai vartojama.

II

4 §. Būsimąjo laiko daugiskaitos ir dviskaitos¹⁶ formos lietuvių tarmėse vartojamos dviejų tipų:

- a) bendratis kamienas +*s* + asmenų galūnės (dgs. *būsme*, *būste* arba *būsma*, *būsta* ir dvs. *būsva*, *būsta*);
- b) bendratis kamienas +*s* + balsis + asmenų galūnės (*būsim(e)*, *būsit(e)* ir t.t.)¹⁷.

Pirmojo tipo formos vartojamos dviejuose tarmių būriuose – Lietuvos šiaurės rytų tarmėse ir vakarų Lietuvoje (išskyrus patį vakarinį ir šiaurės vakarų pakraštį). Rytiniam būriui priklauso visos tarmės, esančios į rytus nuo Virškupėnų, Vabalninko, Panevėžio, Ukmergės, Šešuolėlių. Pietuose šio tarmių būrio plotas ribojasi su nelietuviškai kalbančių žmonių gyvenamomis vietomis, ir tik pietrytiniame ploto pakraštyje (tarp Švenčionių ir Adutiškio) vartojamos antrojo tipo formos¹⁸.

Formų su formantu *-s-* paplitimo vakarinėse tarmėse ribas nustatyti sunkiau, nes daugelyje tarmių paraleliai vartojamos abiejų tipų (pirmojo – vienu asmenų, antrojo – kitų asmenų) formos. Abiejų asmenų pirmojo tipo formos vartojamos tarmių plote, kurio pakraščiuose yra šios žinomesnės vietos: Dilbinėliai, Kruopiai, Plungė, Rietavas, Vainutas, Žygaičiai, Viešvilė, Raseiniai, Krakės, Šeduva, Smilgiai, Pakruojis, Pamūšis, Kriukai. Šio ploto šiaurės vakarų tarmėse lygia greta vartojamos ir antrojo tipo formos. Antra vertus, į šiaurę ir šiaurės vakarus nuo šio ploto tarmių dažnai vartojamos daugiskaitos 1 asmens formos su *-sma* (ir dvs. 1 a. su

¹⁴ Žr. P. Jonikas, Pagramančio tarmė, Kaunas, 1939, 67.

¹⁵ Žr. ten pat, 23.

¹⁶ Dviskaitos formos šiandien be vartojamos tik dalyje vakarinių tarmių, todėl toliau kalbama paprastai tik apie daugiskaitos formas, dviskaitą paminint tik ten, kur ji skiriasi nuo daugiskaitos arba reikalinga kokiems nors teiginiams pagrįsti.

¹⁷ Patogumo sumetimais tipas *a* toliau vadinamas pirmuoju tipu, o tipas *b* – antruoju.

¹⁸ Vien formos su *-sim*, *-sit* vartojamos tik Adutiškio apylinkėse.

-*sva*), nors analogiškų daugiskaitos ir dviskaitos 2 asmens formų nepasitaiko. Pvz., apie Kalnalį sakoma *rašisma* (=rašýsma), *rašísva* (=rašýsva) arba *rašísêm* (=rašýsiam), *rašísâu* (=rašýsiav), bet tik *rašísset*, *rašíssetâu*. Yra ir tokių tarmių, kuriose dgs. 1 a. formos turi formantą *-si-* (*-sim*), bet dgs. 2 a. – *-s-* (*-ste*), plg. dgs. 1 a. *aîsim*, *snâusim*, *skaitîsim* ir dgs. 2 a. *aîste*, *snâuste*, *skaitîste* (Gerviniai). Tokią daugiskaitos sistemą (ir dviskaitą su *-sva*, *-sta*) yra turėjusios ir kai kurios Rytprūsių lietuvių tarmės. Dgs. 2 a. pavyzdžių su *-ste* (tiesa, šalia dažnesnių su *-sit(e)*) yra A. Šleicherio paskelbtuose tarmių tekstuose¹⁹ (pvz., *gâuste* 171₂₆, *raste* 172₁₅, *galêste* 190₈)²⁰. Dgs. 2 a. formos su *-ste* šalia dažnesnių su *-sit(e)* ir dgs. 1 a. formų su *-sim(e)* vartojamos ir kai kuriuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose:

- a) B. Vilento 'Evangelijose ir epistulose' (*-ste* 18X, *-sit* 53X, *-sim(e)* 16X), pvz., *ne bu fte* 97₁₈, *nejei fte* 182₂₀, *atim fte* 41₁₃;
- b) Slavočinskio giesmyne (*-ste* 7X, *-sit(e)* 20X), pvz., *râste* II28₂₄, *stofte* I 126₄, *waykscio fte* II 2₁₂;
- c) Petkevičiaus katekizme (*-ste* 3X, *-sit(e)* 21X, *-sim(e)* 51X), pvz., *ne nulenk fte* 46₉, *nu fi fergie fte* 123₄, *wirgdi fte* 45₁₉.

Visose kitose tarmėse paplitusios antrojo tipo formos, tačiau balsis po *-s-* ne visur vienodas: didžiausioje tarmių dalyje tarp istorinio bendraties kamieno ir galūnės yra priesaga *-si-* (*bûsim*, *bûsit*), daugelyje žemaičių tarmių – priesaga *-ša-* arba *-sa-* (*bûsiam*, *bûsiat* arba *bûsam*, *bûsat*), Prienų ir Kapsuko apylinkėse – *-šu-* (tik dgs. 1 a. formose), o iš Kirkų kaimo (prie Leckavos) užrašytos dgs. 1 a. formos su *-su-* (*bûsum*, *eisum*). Kadangi tose tarmėse, kur sakoma *bûsiam*, *bûsiat* arba *bûsam*, *bûsat*, ir es. 1. *i*-kamieniai turi *-ja* arba *a*-kamieną (*turiam*, *turiat* arba *turam*, *turat*), o šalia prieniškių *bûsium*, *nešium* sakoma ir *turium*²¹, tai galima sakyti, kad visose šiose tarmėse būs. 1. daugiskaitos (ir dviskaitos) lytys sudarytos pagal *i*-kamienių modelį. Lyginti su *i*-kamieniais negalima tik būsimojo laiko formų su *-su-*, nes atitinkamų es. 1. *i*-kamieno formų šioje tarmėje (ir niekur kitur) nėra; ši forma skiriasi ir nuo prieniškių *bûsium* tipo lyčių, nes Kirkų km. vns. 1 a. *-š-* prieš galūnę yra minkštas, pvz., *bûšo* (=bûsiu), *ėišo* (=ėišiu)²².

Abiejų tipų daugiskaitos formos didžiausioje tarmių dalyje kirčiuojamos tame pačiame skiemenyje ir turi tas pačias priegaides, kaip atitinkamų veiksmažodžių

¹⁹ Žr. A. Schleicher, Handbuch der litauischen Sprache, II, Litauisches Lesebuch und Glossar, Prag, 1857.

²⁰ Plg. pastabą gramatikoje: „Oft läßt man im dual und in der 2. pers. plur. das *i* auß, z. b. *ársva*, *ársta*, *árste*“. (A. Schleicher, Handbuch der litauischen Sprache, I, Grammatik, 1856, 227.)

²¹ Tokios formos, tur būt, atsirado vns. 1 a. pavyzdžiu (kadangi greta vns. 2 a. *turi* yra *turit*, greta vns. 1 a. *turiu* imta sakyti *turium*).

²² Apie šias formas žr. žemiau.

bendraties formos (*mèsim(e)*, *mèsit(e)*, *šauksim(e)*, *šauksit(e)*, *gáusim(e)*, *gáu-sit(e)*) arba *mèsme*, *mèste* ir t.t. šalia *mèst(i)*, *šaukt(i)*, *gáut(i)*)²³. Tačiau yra grupė tarmių, kuriose pirmojo tipo daugiskaitos formos savo kirčiavimu labai skiriasi ne tik nuo bendraties, bet ir nuo visų indikatyvo laikų daugiskaitos formų. Tarmės plote, esančiame tarp Virškupėnų, Vabalninko, Anykščių, Skiemonių, Skudutiškio, Daugailių ir Dusetų, trumposios ir tvirtagalės (sąlyginio kirčio atitraukimo zonoje tik trumposios) šaknies veiksmažodžių dviskiemenės daugiskaitos lytys kirčiuojamos galūnėje, pvz., *nešmà*, *neštà*, *pirksmà*, *pirkstà* (Utena). Retkarčiais tokio kirčiavimo atvejų pasitaiko tarmėse, esančiose už šio ploto ribų, pvz., apie Linkmenis šalia įprastinių *aisma* || *aisme*, *vė.sma* || *vė.sme*, *aista* || *aiste* || *aistat*, *vė.ste* || *vė.sta* || *vė.stat* pasakoma ir *aismà* || *aismè*, *nešmà* || *nešmè*, *aistà*, *neštà*²⁴.

§ 5. Kyla klausimas, koks yra diachroninis formų tipo *būsme* ir *būsim(e)* santykis, kuris tipas yra senesnis. Remiantis tuo, kas buvo anksčiau pasakyta apie būsimojo laiko formas, galima tvirtinti, kad formos *būsme*, *būste* (*būsma*, *būsta*) negali būti atsiradusios iš *būsim(e)*, *būsit(e)* tipo formų. Juk būs. 1. 3 a. formos po *-s* nėra praradusios *-i*. O jeigu 3 a. lytys *neš*, *ves* yra senos, tai nėra pagrindo darybiniu požiūriu identišką dgs. lytis tipo *nešme* laikyti sudarytomis iš tipo *nešime*, kadangi pastarosios savo daryba skiriasi nuo 3 a. lyčių. Labai reikšmingas šiuo požiūriu ir daugiskaitos formų kirčiavimas šiaurinėse rytų Lietuvos tarmėse: akūtinės šaknies dgs. 1 ir 2 a. formos čia turi šakninį, o cirkumflektinės – galūninį kirtį. Nėra jokių argumentų, kad galūninis formų *nešmà*, *pirksmà* arba *nešmè*, *pirksmè* ir t.t. kirčiavimas tose tarmėse yra naujas. Vadinasi, Fortunatovo – de-Sosiuro dėsniio veikimo metu jau turėjo būti būs. 1. dgs. lytys su *-s*. Galūninis būs. 1. dgs. kirčiavimas rodo, kad šis daugiskaitos darybos tipas turėjo egzistuoti taip seniai, jog aiškinti jo atsiradimą 3 a. formos pagrindu (ypač jei tas 3 a. yra netekęs *-i*) visiškai neįmanoma. Pagaliau, faktai rodo, kad formos su *-sme*, *-ste* lietuvių tarmėse nyksta²⁵, užleisdamos vietą antrojo tipo daugiskaitos formoms²⁶. Taip manyti lei-

²³ Žemaičių tarmėse būs. 1. priegaidės formaliai gali ir nesutapti su bendraties priegaidėmis, bet diachroniniu požiūriu jos nesiskiria.

²⁴ Žr. J. Kardelytė, Linkmenų tarmė (disert. rankr.), 1961, 233.

²⁵ Tai matyti jau vien iš to, kad tarmėse, esančiose formų su *-sme*, *-ste* paplitimo ploto pakraščiuose, tokias formas dažnai bevartoja tik senesnieji žmonės, o jaunosios kartos atstovai vartoja formas su *-sim*, *-sit*, nors šitoks nykimas gali būti literatūrinės kalbos įtakos rezultatas.

²⁶ Suprantama, kad medžiagos formų su *-sme*, *-ste* nykimui arba plitimui nustatyti galima būtų ieškoti senuosiuose raštuose, tačiau iš lietuvių kalbos senųjų paminklų nieko spręsti šiuo klausimu negalima. Visuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, išskyrus jau minėtus, kuriuose yra dgs. 2 a. formų su *-ste*, vartojamos beveik be išimčių lytys su *-sim(e)*, *-sit(e)*. Ypač krinta į akis tai, kad formos su *-sime*, *-site* vartojamos Sirvydo „Punktuose sakymų“ (išskyrus vieną kartą užrašytą dgs. 2 a. *ataduoste* I 155₂₆) ir 1605 m. katekizme, kurių kalboje gausiausia rytiečių tarmių elementų. Tačiau tai visiškai nesako, kad bent vienoje rytiečių tarmėje, kurioje šiandien vartojamos formos su *-sme*, *-ste* (ar *-sma*, *-sta*), prieš tris šimtus metų tokių formų nebuvo. Tokie pakitimai per

džia jau vien tai, kad šiandien formos su *-s-* paplitusios ne vientisoje teritorijoje, o dviejose tarmių grupėse, kurias sudaro gana tolimos viena kitai tarmės, turinčios daug skirtingų kitimo tendencijų. Jeigu tokiose skirtingose tarmėse, kaip žemaičių ir rytų aukštaičių, randame kokias nors bendras ypatybes, skirtingas nuo kitų tarmių, ir jei šios ypatybės paplitusios nesusisiekiančiuose vienas su kitu plotuose, tai jau ir a priori galima būtų manyti, kad tos ypatybės greičiau gali būti senovės liekana, o ne naujas, išgalintis kalbos reiškiny. Tiesa, gali kilti abejonių dėl to, ar galima visiškai atsieti vieną nuo kito minėtus du tarmių būrius, nes tarmėse, esančiose tarp Pakruojo, Šeduvos, Panevėžio ir Vabalninko, t.y. tame plote, kuris skiria labiausiai priartėjusias vieną prie kitos rytines ir vakarines tarmes, turinčias būs. I. dgs. formas su formantu *-s-*, vienur kitur pasitaiko ir pirmojo tipo formų, pvz., *áuksme*, *áukste*, *rásme*, *ráste* šalia įprastinių *áuksm*, *áuksēt*, *rásem*, *rásēt* (Jukiškiai). Tačiau tai kaip tik ir rodo, kad šiose tarmėse anksčiau turėjo būti plačiau vartojamos pirmojo tipo formos, nes naujai atsiradusios jos negali būti jau vien todėl, kad čia visi trumpieji žodžio galo balsiai išnykę. Formų *būsme*, *būste* nykimas taip pat, bent iš dalies, gali būti laikomas jų senumo rodikliu.

§ 6. Priėjus išvadą, kad pirmojo tipo formos nėra naujadarai, lieka išspręsti bene patį sudėtingiausią būsimojo laiko formų darybos dalyką – formantų *-si-* ir *-s-* santykio klausimą.

Jau vien dėl to, kad visame lietuvių kalbos plote niekada negalėjo egzistuoti būs. I. 3 a. formos su *-si-* (sen. paminkluose žinoma tik viena abejotina forma), galima manyti, kad ir daugiskaitos formos su formantu *-si-* nėra senos. Ar galėjo formantas *-si-* atsirasti iš formanto *-s-*?

Vienoje šiaurės Lietuvos tarmių dalyje, būtent tarmėse, esančiose tarp Kriukų, Pamūšio, Šeduvos, Panevėžio, Vabalninko, Virškupėnų, vartojamos antrojo tipo būs. I. dgs. formos su *-si-* arba *-sē-* (= *-si-*). Krinta į akis tai, kad vakarinė ir rytinė formų su *-si-* paplitimo riba sutampa su didelio galūnių trumpėjimo riba (čia išnykę tiek senieji, tiek naujieji trumpieji balsiai). Palei pietinę šio ploto ribą, kaip jau buvo minėta, vienur kitur pasitaiko būs. I. dgs. formų su *-sme*, *-ste*. Vadinasi, šiose tarmėse antrojo tipo formos geografiniu atžvilgiu yra beveik izoliuotos nuo kitų lietuvių tarmių, turinčių to paties tipo būs. I. dgs. formas. Nėra jokių abejonių, kad šitokių formų buvimą minėtose tarmėse reikia sieti su galūnių trumpėjimu. Tai aiškinti galima tik taip: šiose tarmėse iki galūnių trumpėjimo buvo formos *būsme*, *būste*;

taip trumpą laiką negalėjo įvykti, ypač turint galvoje tai, kad, sakysim, Vilento tarmės būsimojo laiko daugiskaitos sistema (1 a. *-sim(e)* ir 2 a. *-sit(e) // -ste*) Rytprūsių lietuvių tarmėse išliko, rodos, iki pat tų tarmių išnykimo, nors skirtingų dgs. I a. ir dgs. 2 a. formų vartojimas turėtų lemti palyginti greitesnį sistemos išlyginimą viena ar kita kryptimi. Kadangi tiksliai nežinome, kurių vietų tarmės sudaro Sirvydo ir 1605 m. katekizmo autoriaus raštų kalbos pagrindą, tai gali būti, kad tose vietose ir šiandien nevirtojamos *būsme*, *būste* tipo formos, tačiau gali būti ir taip, kad vien formos su *-sime*, *-site* vartojamos ankstyvesnių raštų, parašytų kitų tarmių pagrindu, pavyzdžiu.

trumpinant galūnes, turėjo atsirasti *būsm̃, būšī*, o pastarosios galėjo išriedėti į šiandienines antrojo tipo formas. Šitokių raidos kelią rodo dar ir tai, kad minėto plokščio pietinėje dalyje, pavyzdžiui, apie Šeduvą, randame lygia greta vartojamas daugiskaitos formas, atspindinčias visus tris etapus, plg.:

pirmas etapas	–	<i>šálšm̃e, li. p̃šm̃e, šálšīe, li. p̃šīe:</i>
antras etapas	–	<i>šálšī, li. p̃šī</i> ²⁷ (ret.);
trečias etapas	–	<i>šálšēm̃, li. p̃šēm̃, šálšēī, li. p̃šēī</i> ²⁸ .

Kadangi antrojo tipo daugiskaitos formų naujumas šiose tarmėse yra visiškai akivaizdus, tai, suprantama, galima manyti, kad tokios pat formos ir kitose tarmėse gali būti atsiradusios iš pirmojo tipo formų, tačiau jų atsiradimo priežastys negali būti visiškai tos pačios.

Yra pastebėta, kad priebalsis *s* prieš priešakinės eilės balsius labai minkština, o kai kurie kiti priebalsiai, jų tarpe ir *m*, minkštinami labai mažai. Prieš priešakinės eilės balsius priebalsis *s* paprastai būna labai minkštas ir junginiuose su po jo einančiu priebalsiu. Šiaip lietuvių kalboje daugiausia minkštėja priebalsiai, betarpiškai einą prieš priešakinės eilės balsius, o priebalsių, einančių prieš minkštuosius priebalsius, minkštumo laipsnis yra mažesnis (kai kurie jų šioje pozicijoje net visai neminkštėja, plg. *k, g*). Būsimojo laiko 1 a. junginyje *-sme* susidarė savotiška padėtis: tas priebalsis (*s*), kuris ėjo prieš priebalsį, buvo minkštesnis, negu tas, kuris ėjo tiesiogiai prieš priešakinės eilės balsį. Šitoks *-š-* ir *-m̃-* minkštumo skirtinumas jau sudaro sąlygas tarp *-š-* ir *-m̃-* atsirasti *-i-*. Žinoma, vien tai vargu ar galėjo nulemti, kad *būsme* virstų į *būsime*. Bet čia galėjo prisidėti kiti faktoriai, paskatinę antrojo tipo formų atsiradimą. Akstinu tokioms formoms atsirasti galėjo būti galinių balsių nykimas visų veiksmažodžio laikų ir nuosakų daugiskaitos formose²⁹. Kadangi būsimojo laiko formų galūnės niekuo nesiskyrė nuo kitų laikų daugiskaitos galūnių, tai, suprantama, nykstant galūnės balsiams, ir susidarė sąlygos aukščiau nurodytai galimybei realizuoti – t.y. būs. 1. dgs. 1 a. formose tarp

²⁷ Atitinkamos dgs. 1 a. formos šioje tarmėje neįvartojamos.

²⁸ Plg. A. Petraitytė, Šeduvos tarmė (dipl. darbo rankr.), 1954, 63.

²⁹ Kad toks galūnių trumpėjimas yra prasidėjęs gana seniai, nekyla jokių abejonių. Daugiskaitos formos su galūnėmis *-m* ir *-t* ištiesai vartojamos ar bent vyrauja Mažvydo, Vilento, Bretkūno raštuose, Morkūno 'Postilėje', Petkevičiaus 'Katekizme' ir daugelyje kitų senųjų lietuvių kalbos paminklų. Tiesa, yra kalbos paminklų, kuriuose randame beveik vien tik dgs. galūnes *-me, -te*. Tokios galūnės nuosekliausiai rašomos Daukšos, Sirvydo raštuose ir 1605 metų katekizme, bet vargu ar galima abejoti, kad tokios formos šiuose kalbos paminkluose yra jų autorių pastangų norminti kalbą rezultatas. Yra pagrindo manyti, kad pirmųjų raštų pasirodymo laikotarpiu daugiskaitos galūnių trumpinimo padėtis lietuvių tarmėse mažai skyrėsi nuo šių dienų padėties, o tai reikštų, kad galūnių trumpėjimas prasidėjo seniai prieš pirmųjų raštų lietuvių kalba pasirodymą.

-s- ir *-m* atsirasti balsiui *-i-*. Vadinasi, ėmus trumpėti daugiskaitos formų galūnėms, šalia *turim* galėjo atsirasti *būsim* (vietoj *būsme*), bet dėl to, kad daugiskaitos asmenų formos trumpėjo dėl morfologinių, sisteminių priežasčių, greta *turim* ilgą laiką buvo vartojama ir *turime*. Todėl greta *būsme* ir *būsim* visiškai natūraliai galėjo susidaryti *būsime*. Naujai atsiradusios lytys *būsim* ir *būsime*, geriau atitinkančios visą veiksmažodžio asmenavimo sistemą (plg. kad ir es. 1. *i-*kamienių daugiskaitos formas), labai lengvai galėjo išstumti senesniąsias *būsme* tipo formas.

Reikia pastebėti, kad būsimąjo laiko daugiskaitos 1 asmens formos su *-sim(e)* galėjo lengviau atsirasti, negu atitinkamos daugiskaitos 2 asmens lytys, nes formose *būste*, *veste* nėra tokio ryškaus *š-* ir *-t-* minkštumo skirtumo, koks buvo dgs. 1 a. formose tarp *-š-* ir *-m-*. Todėl reikėtų manyti, kad formos su *-sim(e)* ėmė rasti kiek anksčiau už analogiškas 2 a. formas. Dviskaitos formose *-si-* atsirasti tokiu keliu visiškai negalėjo, nes pastarosiose *-s-* buvo kietas, tačiau dviskaitos formos *būsiva*, *būsita* nesunkiai galėjo atsirasti pagal daugiskaitos modelį, nes visų kitų laikų dviskaitos formų galūnės dedamos prie tų pačių kamienų, kaip ir daugiskaitos galūnės.

§ 7. Tokia būsimąjo laiko daugiskaitos ir dviskaitos formų raida ryškėja ir iš kai kurių lietuvių kalbos tarmių faktų.

1. Yra tarmių, kuriose vartojamos tipo *būsim* dgs. 1 a. formos ir tipo *būste* dgs. 2 a. formos (bei dviskaitos formos su *-sva*, *-sta*, jei dviskaita apskritai dar vartojama). Taip yra ir kai kuriuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose (plg. Vilento, Slavočinskio raštuose). Šitokia būsimąjo laiko daugiskaitos ir dviskaitos formų sistema atspindi padėtį, kuri turėjo susidaryti pirmajame formų su *-s-* vartimo antrojo tipo formomis etape.

2. Šiaurės vakarų žemaičių tarmėse vartojamos dgs. 1 a. lytys su *-s-*, bet dgs. 2 a. — su *-si-* (*-sia-*, *-sa-*), tačiau visose tose tarmėse būsimąjo laiko dgs. 1 a. galūnė yra *-ma*. Vadinasi, žemaičių tarmėse pirmiausia turėjo atsirasti dgs. 2 a. formos su *-sit* (čia galėjo turėti įtakos ir vns. 2 a. formos su *-si*, plg. kai kurių tarmių dgs. 1 a. *turium*, *būsiūm* šalia vns. 1 a. *turiū*, *būsiū*), o analogiškoms dgs. 1 a. formoms atsirasti trukdė tai, kad *-s-* prieš galūnę *-ma* buvo kietas.

Formos *būsiām* arba *būsiām* ten, kur jos vartojamos paraleliai su *būsma* tipo formomis, ir bent dalyje tarmių, kuriose pirmojo tipo formos nebepasitaiko, galėjo atsirasti pagal dgs. 2 a. modelį. Yra, tiesa, viena aplinkybė, kuri iš pirmo žvilgsnio lyg ir prieštarautų pastarajai minčiai, būtent tai, kad tose tarmėse, kuriose dar retkarčiais pasitaiko dgs. galūnės *-me*, *-te* (šalia įprastinių *-m*, *-t*), nebėra *būsme*, *būste* tipo būs. 1. formų, nors pastarosios išliko tose tarmėse, kur kitų laikų ir nuosakų galūnės tėra tik *-m* ir *-t*. Tačiau, iš tikrųjų, tokio prieštaravimo nėra dėl to, kad:

- a) nėra visiškai tvirto pagrindo manyti, kad tose tarmėse, kuriose šiandien pasitaiko arba labai neseniai baigė nykti dgs. galūnės *-me* ir *-te*, šių galūnių trumpėjimas prasidėjo vėliausiai³⁰;
- b) geriausios sąlygos atsirasti būsimąjo laiko formoms su *-sim(e)*, *sit(e)* buvo tose tarmėse, kuriose ilgiausiai buvo paraleliai vartojamos dgs. formos su *-m*, *-t* ir *-me*, *-te*;
- c) pirmojo tipo būs. 1. dgs. ir dvs. formos, atsiradus formoms su *-si-*, galėjo labai greitai išnykti, nes naujai susidariusi sistema geriau pritapo prie kitų veiksmažodžio laikų asmenavimo;
- d) tarmėse, kuriose, sutrumpėjus kitų veiksmažodžio laikų dgs. galūnėms, liko būs. 1. formos *būsme*, *būste*, šių formų virtimo antrojo tipo formomis procesas turėjo sustoti, nes galūnės *-me* ir *-te* buvo suvoktos kaip specifinės būsimąjo laiko galūnės³¹.

Atrodo, kad kiek skirtingu laiku ir skirtingomis aplinkybėmis ėmė rasti antrojo tipo formos šiaurės bei vakarų žemaičių tarmėse, nes:

- a) šios formos paplitusios beveik izoliuotame tarmių plote, kuris tik siauru ruožu ties Šilute susieina su plotu kitų tarmių, kuriose vartojamos to paties tipo būs. 1. formos;
- b) gana dideliame plote paraleliai vartojamos abiejų tipų formos, nors tokio reiškinio nepastebime kitose tarmėse;
- c) apie Laižuvą vartojamos dgs. 1 a. formos *būsum*, *gausum*, kurios turėtų būti atsiradusios iš formų su *-sma*, išnykus galūnės balsiui, nes bet kuriuo kitu būdu atsiradusios formos turėtų sutapti su *i*-kamieno asmenavimu (*i*-kamieniai šioje tarmėje perėję į *ia*-kamieną ir, iš dalies, į *a*-kamieną), kaip yra daugelyje kitų žemaičių tarmių; toks galo balsio nukritimas čia turėtų būti labai nesenas, nes žemaičių tarmėse, kurių veiksmažodžio sistemai labai būdingas kamienų mišinimas, formos su *-sum* ilgai išlikti negali.

Nesiimdami smulkiau nagrinėti klausimo, kaip formavosi antrojo tipo būsimąjo laiko formos žemaičių tarmėse, nes to klausimo sprendimas susijęs su daugeliu kitų žemaičių tarmių istorijos klausimų, pirmiausia su dgs. 1 a. galūnės *-ma* atsiradimo laiko nustatymu, galime pasakyti, kad galūnių trumpinimo tendencija pirmojo tipo būs. 1. dgs. galūnės yra veikusi šiose tarmėse stipriau, negu kitose lietuvių kalbos tarmėse, išskyrus, žinoma, Mūšos upyno tarmes.

³⁰ Beje, reikia paminėti tai, kad *-me* ir *-te* ilgiausiai išliko tose aukštaičių tarmėse, kuriose ilgiausiai išliko dviskaitos formos, vadinasi, dvs. formų su *-va*, *-ta* buvimas galėjo lėtinti daugiskaitos galūnių trumpėjimo procesą.

³¹ Kadangi vidinės tokio virtimo galimybės ir toliau liko (išskyrus tas tarmes, kuriose atsirado galūnės *-ma* ir *-ta*), tai, susidarius palankioms sąlygoms, šis procesas galėjo prasidėti iš naujo. Šitaip reikėtų suprasti antrojo tipo formų atsiradimą jau minėtose šiaurės Lietuvos tarmėse, kur visi trumpieji galūnės balsiai išnykę.

§ 8. Nesiimant plačiau nagrinėti būsimąjo laiko vienaskaitos formų darybos, reikia pasakyti, kad pateiktasis daugiskaitos ir 3 a. formų traktavimas leidžia daryti ir tam tikras išvadas dėl dvejojų vns. 1 a. formų tarpusavio santykio.

Didžiausioje lietuvių kalbos tarmių dalyje vartojamos *būsiu*, *eisiu* tipo vns. 1 a. formos, tačiau gana dideliame tarmių plote – centrinėje ir pietinėje žemaičių tarmių dalyje (į vakarus nuo Kruopių, Lyduvėnų, Šilalės, Pagramančio, Tauragės, Viešvilės, išskyrus šio ploto šiaurinę ir šiaurės vakarų pakraštį iki Kretingos), pietinių vakarų aukštaičių tarmėse (į pietvakarius nuo Kudirkos Naumiesčio, Vilkaviškio, Kalvarijos), Zietelos tarmėje ir kai kuriose vakarų dzūkų tarmėse vartojamos formos su *-su*. *būsu* tipo formos buvo vartojamos ir dalyje Rytprūsių lietuvių tarmių³². Įdomu pastebėti, kad tokios formos fiksuotos ir Buivydžių tarmėje³³, o taip pat pasitaiko Čiornos Padinos lietuvių tarmėje³⁴.

Laikantis nuomonės, kad visos būsimąjo laiko daugiskaitos, dviskaitos ir 3 a. formos yra atsiradusios iš vienos sistemos – bendraties kamienas + *s* + galūnė, – reikia manyti, kad ir vienaskaitos formos turėjo būti sudarytos tokiu pat būdu. Vadinasi, senesnėmis reikia laikyti vns. 1 a. formas su *-su*, o *būsiu* tipo formos turi būti atsiradusios vėliau, pagal kitų asmenų formų, kuriose formantas *-s-* yra minkštas, modelį.

§ 9. Remiantis tuo, kas jau buvo pasakyta, galima daryti tokias išvadas:

1. Lietuvių kalboje niekada nėra buvę būsimąjo laiko 3 asmens formų su *-si*.
2. Pirmojo tipo (bendraties kamienas + *s* + galūnė) daugiskaitos ir dviskaitos formos yra senos ir darybiniu požiūriu priklauso tai pačiai sistemai, kaip 3 asmens formos.
3. Visos antrojo tipo daugiskaitos ir dviskaitos formos (bendraties kamienas + *s* + balsis + galūnė) gali būti atsiradusios iš pirmojo tipo formų.
4. Seniausią lietuvių kalbos būsimąjo laiko daugiskaitos, dviskaitos ir 3 asmens formų sistemą turi tos tarmės, kuriose vartojamos daugiskaitos ir dviskaitos formos su formantu *-s-*; 3 asmens formos visose tarmėse išlikusios senos (išskyrus kai kuriuos paskutinio skiemens ilgųjų balsių pakitimus).
5. Kadangi ir vienaskaitos 1 asmens formas su *-su* galima laikyti senomis, tai seniausia lietuvių kalbos veiksmažodžio būsimąjo laiko formų sandara turėjo būti tokia: bendraties kamienas + *s* + asmenų galūnės. Kitokios formos atsirado vėliau atskirose lietuvių kalbos tarmėse.

³² *būsu* tipo formos dažniau ar rečiau vartojamos ir senuosiuose raštuose, nors ne visiškai aišku, ar visada jos atspindi tarimą; tačiau turint galvoje tai, kad jas pažįsta raštai, parašyti vakarinių lietuvių tarmių pagrindu, reikia pripažinti, jog formos su *-su* tose tarmėse buvo vartojamos.

³³ Žr. R. Gauthiot, *Le parler de Buividze*, Paris, 1903, 54.

³⁴ Žr. A. Vidugiris, Čiornos Padinos lietuvių tarmės morfologinės ypatybės, „Lietuvių kalbos morfologinė sandara ir jos raida“, Vilnius, 1964, 199.

РАЗВИТИЕ ФОРМАНТОВ БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ В ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

После того, как было доказано, что санскритские формы будущего времени типа *dā-syā-mi* являются индо-иранским новообразованием, стало ясно, что нет необходимости считать древними и формы будущего времени в литовском языке. Это дает возможность изучать вопросы образования этих форм литовского языка на основе чисто литовского материала.

Применяя методы внутренней реконструкции, можно прийти к выводу, что древнейший тип будущего времени следующий: основа инфинитива + *s* + личные окончания (*eis-u*, *eis-i*, *eis*, *eis-va*, *eis-ta*, *eis-me*, *eis-te*).

Формы множественного и двойственного числа с формантом *-si-* (либо *-śa-*, *-sa-*, *-śu-* *-su-*) являются новообразованиями из форм на *-s-*. Внутренние условия для появления форм на *-si-* заключаются в фонетических особенностях форм множественного числа первого лица: в формах типа *eis-me*, *-ś-* мягче *-m̃-*, стоящего непосредственно перед гласным переднего ряда. Толчок к осуществлению этой возможности могло дать сокращение глагольных окончаний в формах множественного и двойственного числа. Формы второго лица множественного числа, а также формы двойственного числа с формантом *-si-* могли образоваться по модели первого лица множественного числа. В некоторых диалектах возникновение форманта *-si-* вместо *-s-* могло происходить несколько иначе, например, причиной этому могло послужить исчезновение всех кратких гласных в конце слова, как это имело место в северо-аукштайтских диалектах.